

درآمدی بر بررسی ماهیت بانکداری اسلامی در نظام بانکی ایران

سید رضا سید نورانی^۱

سید علی رضوانی^۲

چکیده

نظام بانکی همانند هر نهادی برای اینکه در مسیر از پیش تعیین شده و مشخص خود حرکت نماید، نیازمند نظارت و کنترل مستمر است. وظایف بانک مرکزی در چنین سیستمی علاوه بر نظارت بر رعایت اکثر استانداردهای مرسوم در بانکداری، بایستی نظارت تطابق شرعی را نیز انجام دهد. ثمره نظارت شرعی و اقتصادی، اطمینان بیشتر متشرعین به منطبق بودن عملیات بر قوانین موجود در بانکداری اسلامی و کاهش ریسک شریعت است که این خود سبب جذب سرمایه های بیشتر مردم خصوصا متشرعین در نظام بانکی است و مآلا به شکوفایی و پیشرفت اقتصادی کشور منجر خواهد شد. بنابراین در این تحقیق تلاش گردید با مطالعه چارچوب تئوریک ادبیات بانکداری اسلامی، ویژگی ها و وجه تمایز بانکداری اسلامی از بانکداری متعارف شناسایی شده و سپس با تمرکز روی هر یک از ویژگی ها شاخص های مربوط به آن ویژگی طراحی و معرفی گردد که نتایج تحقیق حاکی از آن است که می توان از مولفه های عدالت اقتصادی، تناسب بین بخش اعتباری و بخش واقعی، تسهیم ریسک، کارایی اقتصادی و ممنوعیت ربا و شاخص های مربوطه آنها به عنوان شاخصی جهت بررسی ماهیت بانکداری اسلامی در نظام بانکی ایران استفاده نمود.

واژگان کلیدی: بانکداری اسلامی، ویژگی های بانکداری اسلامی، نرخ بهره

طبقه بندی JEL: C43, E43

۱. استاد اقتصاد از دانشگاه علامه طباطبایی. (نویسنده مسئول)

Email: seyednourani@atu.ac.ir; Email: seyednourani@gmail.com. Tel:0912-105-2452

۲. دانشجوی دکتری اقتصاد دانشگاه علامه طباطبایی

۱. مقدمه

نظام بانکی همانند هر نهادی برای اینکه در مسیر از پیش تعیین شده و مشخص خود حرکت نماید، نیازمند نظارت و کنترل مستمر است. در نظام بانکداری اسلامی از آن جهت که از عقود مختلفی در تجهیز و تخصیص منابع و ارایه خدمات بانکی استفاده میشود، از گستردگی بیشتری برخوردار است و از همین جهت نیز نظارت بر همه فرایندها برای اطمینان از شرعی بودن امور و صحت آن از اهمیت ویژه‌ای دارد. وظایف بانک مرکزی در چنین سیستمی علاوه بر نظارت بر رعایت اکثر استانداردهای مرسوم در بانکداری، بایستی نظارت تطابق شرعی را نیز انجام دهد. در حالی که بانکداری ربوی چون از عقود محدودتری استفاده می‌کند، از این جهت نیازمند نظارت کمتری است. ثمره نظارت شرعی و اقتصادی، اطمینان بیشتر متشرعین به منطبق بودن عملیات بر قوانین موجود در بانکداری اسلامی و کاهش ریسک شریعت است که این خود سبب جذب سرمایه‌های بیشتر مردم خصوصاً متشرعین در نظام بانکی است و مآلاً به شکوفایی و پیشرفت اقتصادی کشور منجر خواهد شد.

از سوی دیگر نیز قانون عملیات بانکی بدون ربا در ایران در سال ۱۳۶۲ به تصویب رسید و براساس آن بانک‌ها ملزم شدند در مدت سه سال تمام عملیات بانکی خود را در قالب بانکداری بدون ربا انجام دهند و این کار هم به ظاهر انجام شد. لیکن عملکرد این سیستم نشان می‌دهد که نظام بانکی موجود در رسیدن به اهداف خود (پاسخگویی به بخش واقعی اقتصاد و نهایتاً ایجاد رشد و توسعه اقتصادی) موفق نبوده و با آسیب‌ها و چالش‌های عدیده‌ای روبرو است.

به بیان دیگر بررسی بیش از دو دهه تجربه بانکداری اسلامی در کشور نشان‌دهنده این مطلب است که حجم چالش‌ها، مشکلات و عدم انطباق‌های شرعی، به اندازه‌ای است که منجر به همگرایی و مشابهت قابل توجه نظام بانکداری اسلامی در ایران (و برخی کشورهای اسلامی) با نظام بانکداری ربوی گردیده است و به عبارت دیگر نظام بانکداری اسلامی در کشور در بسیاری موارد عملکردی شبه‌ربوی پیدا کرده است؛ که نه با موازین اسلامی در حوزه اقتصاد و مالیه سازگاری دارد و نه حتی با موازین اقتصاد و مالیه متعارف. از این‌رو به جرات می‌توان گفت وضع موجود بانکداری اسلامی در کشور با وضع ایده‌آل بانکداری اسلامی که در سطح گسترده در ادبیات نظری اقتصاد و مالیه اسلامی مورد توجه قرار گرفته است، فاصله زیادی دارد. از این بابت لازم و ضروری است وضعیت بانکداری کشور از طریق شاخص‌های شرعی و اقتصاد اسلامی مورد کنکاش قرار گرفته و نقاط قوت و ضعف آن آشکار گردد و با توجه به نوع ضعف‌ها راهکارهای اصلاحی داده شود.

۲. مروری بر ادبیات موضوع

در این تحقیق به واسطه آنکه مولفه‌های بانکداری اسلامی مورد سوال قرار گرفته لذا می‌بایست اجزا وجودی بانکداری اسلامی و شاخص‌های ارزیابی آن شناخته شود بنابراین در قسمت مبانی نظری، ویژگی‌های بانکداری اسلامی مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

۲-۱. مبانی نظری تحقیق

بانکداری اسلامی خورده نظامی از الگوی جامع‌تر به نام اقتصاد اسلامی میباشد. از این رو لازم است تمامی اصول اساسی که در حوزه اقتصاد اسلامی مورد توجه واقع می‌شود در نظام بانکداری اسلامی نیز مورد تمرکز قرار گیرد. علیرغم این مسئله برخی اصول بنیادین هستند که در نظام اقتصاد اسلامی مطرح بوده و به طور ویژه در بانکداری اسلامی اثرگذاری دارند مهمترین و اثرگذارترین این اصول به شرح ذیل میباشد:

الف. عدالت اقتصادی

بانک اسلامی به عنوان یکی از اجزای نظام اقتصادی اسلام و یک خرد نظام باید بتواند در راستای تحقق اهداف این نظام گام‌های مثبتی بردارد. از اینرو نظام بانکی، مدیریت نظام پولی کشور و تجهیز سپرده‌های مردم و تخصیص بهینه آنها باید بگونه‌ای باشند که از کارکرد آنها اهداف این نظام تامین گردد. یکی از اهداف مهم نظام اسلامی، برقراری عدالت فراگیر در همه ابعاد آن، از جمله عدالت اقتصادی است. اهمیت این هدف به گونه‌ای است که ممیز نظام اسلامی بود و بدون آن اسلامیت نظام زیر سوال است. اهمیت بانک در نظام پولی کشور از یک طرف و حرمت ربا از طرف دیگر، اقتصاددانان مسلمان را در دهه‌های اخیر بر آن داشت تا با حذف ربا از نظام بانکی، نظام پولی جدیدی را به عنوان بانکداری اسلامی طراحی کنند و حدود سی سال است که این نظام در ایران و برخی از کشورهای اسلامی اجرا می‌شود. دغدغه خیلی از دانشمندان مسلمان در حوزه پول و بانک در این مدت این بود که فقط حذف ربا از نظام بانکی کافی نیست و برای اسلامی شدن این نظام، لازم است عناصر دیگر آموزه‌های اقتصادی اسلام نیز تامین شود و یکی از اساسی‌ترین اصول نظام اقتصادی اسلام، عدالت است که در همه عرصه‌های نظام اقتصادی از جمله نظام بانکی باید جریان داشته باشد. (موسویان و ابراهیمی، ۱۳۹۲)

جریان عدالت در نظام بانکی را می‌توان حداقل در سه محور انتظار داشت.

الف توزیع عادلانه منابع بانکی (تسهیلات و خدمات بانکی)

ب توزیع عادلانه درآمد‌ها و هزینه‌های بانکی (سود سپرده‌ها و تسهیلات و کارمزد خدمات بانکی)

ج نقش نظام بانکی در مسئله فقر زدایی

ب. تناسب بین روابط پولی با بخش واقعی اقتصاد

دومین اصل بنیادین که در واقع یکی از تفاوت‌های مهم آن با بانکداری متعارف را شکل می‌دهد وجود ارتباط مستقیم بین روابط پولی و بخش واقعی اقتصاد است دلیل این امر آن است که هم در عقود مشارکتی و هم در عقود مبادله‌ای وجود ارتباط بین بخش پولی و بخش واقعی مورد تأکید کامل بوده و به هیچ عنوان بخش اعتباری نمی‌توانند جدا از بخش واقعی رشد یابد. در اینجا لازم است توجه شود که وجود ارتباط بین بخش پولی و واقعی اقتصاد منجر به آن می‌شود که هر نوع جابجایی پول و اعتبار در بازار پول اسلامی متناظر و متناسب با جابجایی کالا یا خدمتی در بخش واقعی اقتصاد گردد این خود باعث می‌شود بخش اعتباری صرفاً متناسب با بخش واقعی اقتصاد رشد نموده و نتواند به رشدهای هی‌صوری که ناشی از سفته‌بازی‌های ناصحیح است دست یابد. موردی که به نظر محققان یکی از دلایل بحران مالی سال ۲۰۰۸ در اقتصاد غرب بوده است (چپرا، ۲۰۰۸ صفحه ۱۰)

تسهیلات اعطایی در عملیات بانکی که می‌باید در مسیر صحیح مصرف گردد؛ در اغلب موارد اعطای تسهیلات در چارچوب عقود اسلامی، صوری و ظاهری می‌شود که همین موضوع تناسب بین بخش پولی و اقتصادی را بهم خواهد زد. براین اساس، گرچه متن قانون عملیات بانکی بدون ربا شرعی است ولی به نظر می‌رسد نحوه عملکرد بانکداری بدون ربا در اعطای تسهیلات به صوری شدن روابط و قراردادهای منعقد شده بین طرفین معامله (کارکنان نظام بانکی، سپرده‌گذاران و متقاضیان) منتهی شده است. (نظرپور، شیخ رباط و ابراهیمی، ۱۳۹۱)

ج. تسهیم ریسک

مطابق فصل سوم قانون عملیات بانکداری بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند از طریق قراردادهای مشارکتی ذیل، کل یا بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی را تأمین مالی کنند که این موضوع یکی از تمایزات بانکداری اسلامی از بانکداری متعارف می‌باشد، در واقع مزیت این نوع قراردادها در این مسئله است که ریسک زیان در فعالیت مربوطه بین طرفین مشارکت تقسیم می‌گردد. قراردادهای مشارکت بانکی به شرح ذیل می‌باشد:

۱. مشارکت مدنی: در این روش، براساس عقد شرکت، بانک‌ها بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه اقتصادی را تأمین کرده،

در مالکیت بنگاه و به دنبال آن در سود بنگاه شریک میشوند.

۲. مشارکت حقوقی: در این روش، بانک‌ها با تخصیص بخشی از منابع، به خرید بخشی از سهام شرکت‌های پذیرفته در بورس اقدام کرده، همانند سایر سهامداران در سود شرکت شریک میشوند.

۳. مضاربه: در این روش، بانک‌ها براساس قرارداد مضاربه، سرمایه مورد نیاز تاجر و بنگاه تجاری را تأمین کرده، طبق توافق در سود فعالیت بازرگانی شریک میشوند.

بنابراین شاخصی را که می‌توان برای ارزیابی مولفه تسهیم ریسک در بانکداری اسلامی معرفی نمود، شاخص حجم تسهیلات تخصیص شده از طریق عقود مشارکتی به حجم کل تسهیلات پرداخته شده می‌باشد.

حجم تسهیلات پرداخت شده از طریق عقود مشارکتی

حجم کل تسهیلات پرداخت شده

این فرایند لازمه واسطه‌گری فعال بانک اسلامی و مشارکت سرمایه در سود و زیان (ریسک‌پذیری سرمایه) است. رعایت این هدف، که در قالب ایده مشارکت در سود و زیان ارائه شده، نه تنها به تحقق عدالت در بانکداری اسلامی کمک می‌کند، بلکه مانع از بروز دوره‌های تجاری می‌شود.

د. کارایی اقتصادی

در هر جامعه‌ای بخشی از سرمایه‌های نقدی در دست افرادی قرار دارد که به دلایلی علاقه یا توان استفاده کارآمد از آن را ندارند، از طرفی فعالان با تجربه‌ای وجود دارند که سرمایه کافی در اختیار ندارند، در نتیجه وجود مؤسسه‌هایی که بتوانند این دو گروه از افراد جامعه را به هم مرتبط سازند و زمینه‌های لازم برای رشد سرمایه‌گذاری و درنهایت رشد ملی و بهبود رفاه جامعه را به وجود آورند، ضروری است. بانک‌ها از با سابقه‌ترین و کارآمدترین ابزارهای این ارتباط به حساب می‌آیند، بانک‌ها با داشتن شعبه‌های متعدد در اقصی نقاط کشور به آسانی پس‌اندازهای راگد مردم را جمع‌آوری کرد و در اختیار صاحبان صنایع، کشاورزان و بازرگانان و سرمایه‌گذاران که دارای کسری میباشند، قرار می‌دهند و با پرداخت وام‌ها و اعتبارات گوناگون به آنها، باعث افزایش ظرفیت‌های تولیدی و کارایی سیستم اقتصادی خواهند شد و به همین جهت است که گفته می‌شود، اگر چه در ظاهر نقش اصلی را در فعالیت‌های اقتصادی، عوامل تولیدی یعنی سرمایه، کار و تکنولوژی ایفا می‌کنند، لیکن مزایای متعدد نظام بانکی در امر جذب پس‌اندازها و اعطای تسهیلات و اعتبارات و به عبارتی جنبه منحصر بفرد نظام بانکی در قدرت خلق اعتبارات جایگاه خاصی برای بانک در پیشرفت اقتصادی جامعه بازی می‌کند (قره‌باغیان، ۱۳۸۳). طبیعت بانک‌های غیر ربوی به اقتصاد کشورهای در حال توسعه این امکان را می‌دهد که مؤسسات اقتصادی به نیازهای واقعی در جریان توسعه این کشورها توجه ویژه‌ای داشته باشند. زیرا بانک غیرربوی صرفاً بر قدرت قرض‌گیرنده در توان پرداخت اصل و فرع وام متمرکز نمیشود بلکه با مطالعه نوع فعالیت‌های گیرندگان تسهیلات به فعالیت‌های اقتصادی آنها سمت و سوی مشخصی می‌دهد و به همین جهت بانک غیرربوی به مؤسسات ضعیف اقتصادی که امکان سودآوری مناسب نداشته باشند تسهیلاتی نمی‌دهند. بدین ترتیب بانک‌های غیر ربوی میتوانند با تمرکز بر فعالیت‌های سودآور اقتصادی در جهت رشد اقتصادی کشور گام بردارند و از تخصیص وجوه در حوزه‌هایی که سودآوری کافی برای کشور ندارند، جلوگیری کنند.

مولفه‌های رشد اقتصادی در نظام بانکی عبارتند از:

توزیع بهینه منابع (همسو با سرمایه‌گذاری، اشتغال و تولید)

توزیع بهینه منابع بین بخش‌های اقتصادی (کشاورزی، صنعت و ...)

هـ ممنوعیت ربا

شاید مهمترین و شاخص‌ترین تفاوت بین بانکداری اسلامی با بانکداری عرفی، ممنوعیت ربا باشد. در حالی که ربا و بهره در تار و پود بانکداری عرفی حضور دارد و به اشکال مختلف سپرده‌ها، وام‌ها و اعتبارات بانکی، کارت‌های اعتباری و در همه ابعاد بانکداری عرفی جریان دارد، اسلام با شدت تمام از آن نهی کرده، آن را از گناهان کبیره شمرده و مرتکب شونده آن را به عقاب دردناک اخروی بیم داده است. بحث از ربا و تبیین ابعاد مختلف آن نیازمند تحقیق مستقل و مفصل است و در این قسمت با رعایت اختصار، به اندازه‌ی نیاز به بررسی آن می‌پردازیم.

فقیهان بزرگوار اسلام، ربا را به دو قسم ربای قرضی و ربای معاملی تقسیم می‌کنند. با توجه به اینکه ربای معاملی کاربرد خاصی در معاملات بانکی ندارد، به بیان ابعاد ربای قرضی پرداخته می‌شود. ربای قرضی چه در زمان‌های گذشته و چه در عصر حاضر، رایج‌ترین نوع ربایی است که در جوامع مختلف وجود داشته و دارد. ربای قرضی به این صورت است که فرد برای تأمین نیاز مالی، جهت امور مصرفی یا سرمایه‌گذاری، تقاضای قرض می‌کند و در ضمن قرارداد، متعهد می‌شود آنچه را می‌گیرد همراه با زیاده برگرداند. در حقیقت، ربای قرضی زیاده است که در قرارداد قرض شرط شده باشد. محمدبن قیس در روایت صحیحی از امام باقر نقل می‌کند:

«کسی که به دیگری درهم‌هایی را قرض می‌دهد، جز برگرداندن مثل آن را شرط نکند. پس اگر بهتر از آن به او بازگردانده شد، بپذیرد، هیچ کدام از شما در مقابل قرض دادن درهمی، سواری حیوان یا عاریه چیزی را شرط نکنید»
مطابق این قاعده، بانکهای اسلامی موظفند در تمام معاملات بانکی به ویژه در بخش سپرده‌ها و تسهیلات بانکی از قراردادهای قرض به شرط زیاده اجتناب کنند. نکته‌ای که در این قاعده خیلی اهمیت دارد، مسئله حيله‌های ربا است. در طول تاریخ تمدن اسلامی برخی افراد سودجو یا ناآگاه با ابداع شیوه‌های گوناگون قراردادهایی در ظاهر متفاوت از قرض با شرط زیاده طراحی کرده‌اند اما ماهیت و محتوای آنها همان قرض به شرط زیاده است. بانکهای اسلامی بایستی تلاش کنند از گرفتار شدن در دام چنین حيله‌هایی نیز رها شوند، چرا که تمام مفساد واقعی ربا بر این حيله‌ها نیز بار میشود.

۲-۲. پیشینه تجربی تحقیق

در این بخش به مطالعه پژوهش‌های تجربی انجام شده در زمینه موضوع پژوهش شامل پژوهش‌های انجام شده در رابطه با چالش‌ها و مشکلات بانکداری اسلامی در ایران و سایر کشورها و همچنین شاخص‌سازی ترکیبی علی‌الخصوص در زمینه بانکداری اسلامی و اقتصاد اسلامی پرداخته شده است.

شجری (۱۳۸۱) به مطالعه وضعیت بانکداری اسلامی، به عنوان صنعتی رو به رشد در جهان پرداخته که در این در این مطالعه روند تغییرات چهار شاخص مهم بانکی شامل خالص درآمد، سرمایه، کل داراییها و سپرده‌ها در کل بانک‌های اسلامی در سالهای ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۸ نشان داده شده است. نتایج بدست آمده حاکی از آن است که در این سالها کل داراییها، سپرده‌ها و سرمایه در بانکهای اسلامی روندی فزاینده‌ای داشته است. فقط شاخص خالص درآمد، علی‌رغم روند فزاینده در سدان هدای ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۸، در سال ۲۰۰۸ کاهش نشان میدهد. بر این اساس، بحران مالی جهانی در سال ۲۰۰۸ نه تنها تأثیری منفی بر روند افزایشی داراییها، سرمایه و قدرت جذب سپرده‌ها در این بانکها نداشته است، بلکه این سه شاخص به روند صعودی خود ادامه داده‌اند.

اکبریان و رفیعی (۱۳۸۶) در مقاله‌ای تحت عنوان بانکداری اسلامی، چالش‌های نظری- عملی و راهکارها^۲ با بررسی بیش از سه دهه تجربه اجرای بانکداری بدون ربا در ایران نشان دادند که برخی چالش‌ها مشکلات و عدم انطباق شرعی در فعالیت بانکها و موسسات مالی کشور تا حدودی منجر به همگرایی و شباهت نظام بانکداری بدون ربا در ایران با نظام بانکداری متعارف گردیده است و به عبارت دیگر، نظام بانکداری اسلامی در کشور علی‌رغم تمامی موفقیت‌هایی که داشته است در برخی موارد عمل کرده شبه ربوی پیدا کرده است

میسمی و قلیچ (۱۳۹۰) در آسیب‌شناسی بانکداری اسلامی به این نتیجه رسیدند که عدم آشنایی کامل مردم با اصول و

قوانین بانکداری اسلامی یکی از مشکلات بانکداری اسلامی است. به طور مثال در حال حاضر این برداشت ناصحیح و عوامانه در بین بسیاری از مردم وجود دارد که دریافت و پرداخت هر نوع نرخ سود ثابت در نظام بانکی چه در قرض باشد چه در غیر قرض. از این رو، همچنانکه آموزش خبرگان کشور در رابطه با نظام بانکداری اسلامی یک ضرورت است آموزش عامه مردم نیز در این رابطه ضروری بوده و نقش رسانه های جمعی به ویژه صدا و سیما در این رابطه بسیار اساسی است.

مسئله دیگری که آنها تحت عنوان آسیب های بانکداری اسلامی به آن پی بردند؛ عدم وجود عدالت در توزیع تسهیلات و توجه ناکافی به گروه های پایین درآمدی بود.

قاسم پور و همکاران (۱۳۹۱)، چهار گروه شاخص ارزیابی بانکداری اسلامی، در قالب شاخص های ارزیابی و نظارت، تجهیز منابع، تخصیص منابع و اخلاق اسلامی و هیجده شاخص فرعی پیشنهاد کرده اند. شاخص های فرعی پیشنهادی شامل مواردی همچون تشکیل کمیته تخصصی بانکداری اسلامی، تشکیل اداره نظارت بر طرحها، ارزیابی اعتباری مشتریان، نسبت مطالبات به مصارف، محاسبه سود قطعی سپرده ها در پایان سال، رعایت سقف های تعیین شده در بخشهای مختلف اقتصادی، نسبت پرداخت تسهیلات در قالب عقود مشارکتی، به کل تسهیلات پرداختی، مشتری مداری، آموزش بانکداری اسلامی و میزان استمهال صورت گرفته میباشد.

موسویان و ابراهیمی (۱۳۹۲)، در مقاله ای با عنوان شاخصهای ارزیابی بانکداری اسلامی، به ارائه شاخص هایی کمی برای سنجش دو معیار عدالت و رشد اقتصادی پرداخته اند. در این مقاله، شاخصهایی از قبیل نسبت سود سپردهها و تسهیلات به نرخ سود بازار، نسبت متوسط سود سپردهها و تسهیلات به تورم، نسبت سرمایه گذاری از طریق اعتبارات بانکی در بخشهای مختلف اقتصادی (صنعت، کشاورزی و خدمات)، به تولید سالانه برای سنجش میزان همسویی بانکداری ایران با معیارهای عدالت و رشد اقتصادی پیشنهاد شده است.

حمید و همکاران (۲۰۰۴)، شاخص اسلامی «عملکرد» و «افشا» را برای ارزیابی بانکهای اسلامی پیشنهاد میکنند. شاخص اسلامی «افشا» که به سه زیر شاخص تطبیق با قوانین شریعت، حاکمیت شرکتی و مسئولیتهای اجتماعی تقسیم میشود، افشاکننده اهداف، مأموریت و چشم انداز بانک برای سهامداران است. شاخصهای افشا با روش باینری، با اختصاص عدد صفر یا یک طراحی شده اند. شاخص اسلامی عملکرد نیز مشتمل بر شاخصهایی همچون نرخ سهم سود، نرخ عملکرد زکات، نرخ سرمایه گذاری اسلامی و نرخ درآمد اسلامی میباشد.

رشید (۲۰۰۹) در مطالعه ای تحت عنوان "مقایسه شاخص های عملکردی بانک های اسلامی در بنگلادش" به مقایسه عملکرد مالی بین بانک های متعارف و بانکهای اسلامی در بنگلادش میپردازد. بدین منظور ۱۲ نسبت مالی مهم جهت بررسی وضعیت بانکهای اسلامی و متعارف برای سالهای ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶ به کار گرفته شد، که از این ۱۲ نسبت، هفت نسبت مرتبط با بازدهی و پنج نسبت مرتبط با ریسک هستند. از طرفی نسبت های بازدهی، سودآوری و کارایی و نسبت های ریسک، اعتبار و سرمایه را نشان میدهند. بانک ها بر اساس نسل ها به سه نسل اول (بانکهای دهه ۷۰) نسل دوم (بانکهای دهه ۸۰) و نسل سوم (بانکهایی که از دهه ۹۰ به بعد شروع به کار میکنند) و هم چنین بر اساس این که آیا آن ها بر اساس اصول اسلامی اداره میشوند یا اصول متعارف، تقسیم بندی شده اند.

۳. ماهیت نظام بانکی در ایران

برای بررسی ماهیت نظام بانکی در ایران نیاز است نظام بانکی در ایران را با ویژگی ها و مبانی نظری بانکداری اسلامی مورد مقایسه قرار داده تا نقاط قوت و ضعف نظام جاری شناسایی گردد. در همین راستا نیاز است برای مبانی نظری بانکداری اسلامی که در بخش قبلی نیز به آن اشاره گردید، مولفه هایی طراحی نموده و از این طریق نظام بانکی حاکم را مورد سنجش قرار داد. بنابراین با توجه به مبانی نظری اشاره شده می توان مولفه های بانکداری اسلامی را به شرح ذیل عنوان نمود:

۱- عدالت اقتصادی

شاخصهای عدالت اقتصادی با استفاد از مبانی نظری معیار عدالت اقتصادی و مولفه های آن شناسایی و معرفی میشوند و

عبارتند از :

الف. مولفه اول: توزیع عادلانه منابع بانکی (تسهیلات و خدمات بانکی):

- نسبت تسهیلات خرد به کل تسهیلات
- نسبت تسهیلات شرکت های سهامی عام به تسهیلات کلان

ب. مولفه دوم: توزیع عادلانه درآمد و هزینه های بانکی

- نسبت سود سپرده ها به نرخ سود بازار
- نسبت سود سپرده ها به تورم
- نسبت سود سپرده ها به سود تسهیلات
- نسبت متوسط سود تسهیلات به متوسط سود بازار
- نسبت متوسط سود تسهیلات به تورم
- نسبت بازدهی سرمایه گذاری مستقیم بانک ها به بازدهی سرمایه گذاری در کل اقتصاد
- نسبت حق الوکانه دریافتی بانک ها به هزینه عملیاتی بانک ها
- نسبت کارمزد دریافتی بانک ها به هزینه عملیات اعطای تسهیلات قرض الحسنه
- نسبت کارمزد دریافتی به کارمزدهای پرداختی به اضافه هزینه های عملیاتی

ج. مولفه سوم: فقرزدایی

- نسبت تسهیلات بخش های خاص مانند بخش کشاورزی به کل تسهیلات
- نسبت تسهیلات مناطق محروم به کل تسهیلات
- نسبت تسهیلات روستایی به کل تسهیلات

۲- تناسب بین روابط پولی با بخش واقعی اقتصاد:

- **حاشیه سود علی الحساب:** این مولفه همگرایی بخش واقعی و بانکی را در حالت پرداخت سود علی الحساب اندازه گیری می نماید که به صورت زیر می باشد:
- اگر متوسط تغییرات نرخ سود قطعی (نرخ سود علی الحساب منهای نرخ سود قطعی) و نرخ سود واقعی هم جهت نباشند، این حدس تقویت میشود که محاسبه سود قطعی به صورت واقعی صورت نمی گیرد. نسبت دادن برابری نرخ سود علی الحساب و قطعی به دقت بانک در تعیین سود علی الحساب مقبول نیست؛ زیرا بخش واقعی اقتصاد به طور متعارف با دوره های رکود و رونق مواجه میشود و پیش بینی دقیق سود با توجه به نوسانات اقتصادی توسط بانک امکانپذیر نیست.
- **حاشیه سود تسهیلات:** همگرایی بخش بانکی و حقیقی در تخصیص منابع را نیز میتوان با مقایسه متوسط نرخ سود تسهیلات بانکی و نرخ سود انتظاری در بازار واقعی (نرخ سود بازار سهام و یا سایر بازارها) در بخش های مختلف اقتصادی مورد سنجش قرار داد که این موضوع را می توان با توجه به ارزش افزوده هر بخش محاسبه نمود.

۳- تسهیم ریسک

- یکی از مهمترین ویژگی های بانکداری اسلامی موضوع تقسیم ریسک بین وام دهنده و وام گیرنده می باشد و علت آن وجود عقود مشارکتی در مبانی نظری بانکداری اسلامی می باشد، بنابراین یکی از مولفه هایی که می تواند این ویژگی بانکداری اسلامی را به درستی نشان دهد نسبت قراردادهای مشارکتی به کل قراردادهای می باشد.
- نسبت دارایی های مخاطره آمیز به کل دارایی های بانک

۴- کارایی اقتصادی

شاخصهای رشد اقتصادی با استفاد از مبانی نظری معیار رشد اقتصادی و مولفه‌های آن شناسایی و معرفی میشوند و عبارتند از:

الف. مولفه اول: توزیع بهینه منابع (همسو با سرمایه‌گذاری، اشتغال و تولید)

-نسبت سرمایه‌گذاری از طریق اعتبارات بانکی در بخش‌های مختلف اقتصادی (صنعت، کشاورزی و خدمات) به تولید سالیانه

-نسبت اعتبارات بانکی که به سرمایه‌گذاری در بخشهای مختلف اقتصادی (صنعت، کشاورزی و خدمات) می‌انجامد به کل اعتبارات.

-نسبت اعتبارات بانکی که به اشتغال (نیروی کار ساده، فارغ‌التحصیلان دانشگاهی، زنان و...) در بخشهای مختلف اقتصادی می‌انجامد به کل اعتبارات.

-نسبت اعتبارات بانکی که به تولید بخش‌های مختلف اقتصادی (صنعت، کشاورزی و خدمات) می‌انجامد به کل اعتبارات.

ب. مولفه دوم: توزیع بهینه منابع بین بخش‌های اقتصادی

- نسبت سهم بخش کشاورزی از اعتبارات بانکی به سهم بخش کشاورزی در GDP

- نسبت سهم بخش صنعت از اعتبارات بانکی به سهم بخش صنعت در GDP

- نسبت سهم بخش خدمات از اعتبارات بانکی به سهم بخش خدمات در GDP

۵. ممنوعیت ربا

الف: شاخص نسبت ارزش قراردادهای ربوی

$$= 100 * \frac{\text{مجموع ارزش قراردادهای ربوی}}{\text{کل ارزش قراردادهای محاسبه شده}}$$

و یا با توجه به اینکه یکی از علل تحریم ربا، ظلم آشکار آن شمرده شده است، و ظلم یک مقولهٔ تشکیکی و دارای مراتب می‌باشد، سود ربوی حاصل از قراردادهای بررسی شده به کل سود قراردادهای می‌تواند شاخص مناسبی برای اندازه‌گیری میزان ظلم ناشی از اخذ ربا باشد.

ب. شاخص نسبت سود حاصل از ربا

$$= 100 * \frac{\text{مجموع سود حاصل از ربا}}{\text{کل سود قراردادهای بررسی شده}}$$

همان‌طور که از نسبت‌های فوق به روشنی دریافت می‌شود، میزان کمی محاسبه شده برای هر نسبت می‌تواند به عنوان شاخصی برای میزان ربوی بودن فعالیت‌های بانک‌های اسلامی تلقی شود.

در این مقاله، با بررسی ویژگی‌های بانکداری اسلامی و طراحی مولفه‌ای نشان‌دهنده این ویژگی‌ها می‌توان ماهیت بانکداری اسلامی در نظام بانکی ایران را بررسی نمود. در واقع، شاخص پیشنهادی برای اندازه‌گیری میزان تحقق بانکداری اسلامی ارائه شد. برای بهبود و تکمیل یافته‌های این پژوهش، انجام مطالعاتی چون محاسبه شاخص پیشنهادی برای نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران می‌تواند کاملاً مفید بوده و بانکداری کشور را از نظر تطبیق و بررسی عملکرد مورد مطالعه قرار دهد.

۴. نتیجه گیری و پیشنهادات

در این مقاله جهت بررسی ماهیت بانکداری اسلامی در نظام بانکی ایران، ابتدا با مطالعه چارچوب تئوریک بانکداری اسلامی، ویژگی های بانکداری اسلامی (ویژگی های شرعی و اقتصادی) استخراج گردید که در این تحقیق شامل عدالت اقتصادی، تناسب بین بخش اعتباری و بخش واقعی اقتصاد، تسهیم ریسک، کارایی اقتصادی و ممنوعیت ربا. سپس، با متمرکز گردیدن در هر یک از ویژگی های بانکداری اسلامی، مولفه هایی که بتواند آن ویژگی را نشان دهد، شناسایی گردید که می توان برای ویژگی عدالت اقتصادی شاخص هایی نظیر توزیع عادلانه منابع بانکی، توزیع عادلانه درآمد و هزینه های بانکی و فقرزدایی، برای ویژگی تناسب بین روابط پولی با بخش واقعی اقتصاد شاخص هایی نظیر حاشیه سود علی الحساب و حاشیه سود تسهیلات، برای ویژگی تسهیم ریسک شاخص نسبت قراردادهای مشارکتی به کل قراردادهای، برای ویژگی کارایی اقتصادی شاخص های توزیع بهینه منابع و توزیع بهینه منابع بین بخش های اقتصادی و در نهایت برای ممنوعیت ربا شاخص های نسبت قراردادهای ربوی به کل قراردادهای و نسبت سود حاصل از ربا به کل سود حاصل از قراردادهای بررسی شده معرفی نمود. در آخر پیشنهاد می گردد برای بهبود و تکمیل یافته های این پژوهش، انجام مطالعاتی چون محاسبه شاخص پیشنهادی برای نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران می تواند کاملاً مفید بوده و بانکداری کشور را از نظر تطبیق و بررسی عملکرد مورد مطالعه قرار دهد.

منابع و مآخذ

- آقا نظری، حسن (۱۳۸۷) "نظریه مشارکت در سود و زیان، چالش‌ها و راهکارها" نشریه اقتصاد اسلامی، شماره ۲۹.
- شجری، پرستو (۱۳۸۱) "چشم انداز بانکداری اسلامی، صنعتی رو به رشد در جهان" تازه‌های اقتصاد، شماره ۱۳۰، ص ۸۷-۹۶.
- صدر، محمد باقر «بانک بدون ربا در اسلام: الگویی برای جایگزینی ربا و بررسی فعالیت‌های بانکی» مترجم سید یحیی علوی، کریمی، عبدالخالق (۱۳۹۱) "شاخص بانکداری اسلامی" پایان‌نامه کارشناسی ارشد، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.
- محقق، محمد جواد (۱۳۹۰) "درآمدی بر تدوین شاخص ربا در بانکداری اسلامی" معرفت اقتصادی، شماره ۲، ص ۵۷-۸۰.
- میسمی، حسین و قلیچ، وهاب (۱۳۹۰) "آسیب‌شناسی اجرای بانکداری اسلامی در کشور: دلالت‌هایی برای تحول در نظام بانکی" نشریه تازه‌های اقتصادی، شماره ۱۳۲.
- موسویان، سیدعباس و ابراهیمی، میمنت (۱۳۹۲) "شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی"، نخستین کنفرانس ملی توسعه مدیریت پولی و بانکی.
- Chapra, M. (2008) "The global Financial crisis: Can Islamic finance Help Minimize the severity and frequency of such a crisis in the future? paper prepared at the fourmon the global financial crisis. Islamic Development Bank.
- Hameed, Shahul et al, 2004, Alternative Disclosure and Performance Measures for Islamic Banks, Malaysia: IIUM.
- Khan, M. and Mirakhor, A. (1986). 'The Framework and Practice of Islamic Banking', Finance and Development.
- Mamunur Rashid, 2009, "Disparity of Performance Indicators of Islamic Banks: Study on Bangladesh", International Journal of Bussiness and Management, Vol 4, No 8, pp 101-105
- . Paris. ISBN 978-92-64-04345-9.